

The Development of the Rule of Law in Turkey and Judicial Review of Administrative Acts*

Asuman Çapar^{1,a,*}

¹ Assoc. Prof., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Law, Department of Administrative Law

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 15/01/2025

Accepted: 07/04/2025

ABSTRACT

The early traces of the rule of law in our history date back to the period of the Ottoman Empire. Although its origin dates back to before the republic, this concept has not fully developed in Turkey. Through the whole historical development process significant developments have taken place in favor of the rule of law. However, there are still several regulations that are inconsistent with the principle of the rule of law on the judicial review of administrative proceedings, which is an important pillar of the rule of law. Judicial review of administrative acts is the most important inspection mechanism protecting individuals against the administration using public power. Therefore, without any exception, all administrative acts should be open to judicial review in a rule of law. Administrative acts that are immune from judicial review in Turkey are presidential decrees of a rule of emergency, decisions of the Council of Judges and Prosecutors, except for decisions on dismissal, and decisions taken by the Supreme Military Council regarding promotion and retirement due to lack of staff. Especially since the presidential decrees issued during the state of emergency can make some regulations on fundamental rights and freedoms, these pose a major threat to the rule of law in our legal system. The removal of these contradictions in the process of building a new constitution will create a more secure Turkey in terms of fundamental rights and freedoms.

Keywords: The rule of law, Judicial review of administrative acts, Fundamental rights and freedoms, Administrative act.

Türkiye’de Hukuk Devletin Gelişimi ve İdari İşlemlerin Yargısal Denetimi*

Süreç

Geliş: 15/01/2025

Kabul: 07/04/2025

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution 4.0
International License

Öz

Tarihimize hukuk devletin ilk izleri Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar uzanmaktadır. Kökeni cumhuriyet öncesine uzanmakla birlikte bu kavram Türkiye’de gelişimini tamamlamamıştır. Tarihsel gelişim sürecinde hukuk devleti lehine önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bununla birlikte hukuk devletin önemli bir ayağını oluşturan idari işlemlerin yargısal denetimi konusunda hâlen hukuk devleti ilkesi ile uyumayan birtakım düzenlemeler bulunmaktadır. İdari işlemlerin yargısal denetimi, kamu gücünü kullanan idare karşısında kişileri koruyan en önemli denetim mekanizmasıdır. Bu nedenle bir hukuk devletinde istisnasız bütün idari işlemlerin yargı denetimine açık olması gerekir. Türkiye’de yargı denetiminden muaf olan idari işlemler olağanüstü hâl cumhurbaşkanlığı kararnameleri, meslekten çıkarma kararları haricinde Hâkimler ve Savcılar Kurulu kararları ve Yüksek Askeri Şûra’nın terfi işlemleri ile kadrosuzluk nedeniyle emekliye ayırmaya ilişkin kararlarıdır. Özellikle olağanüstü hâl döneminde çıkarılan cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile temel haklar ve özgürlükler konusunda düzenleme yapılabildiği için bunlar hukuk sistemimizde hukuk devleti ilkesi bakımından önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Yeni anayasa yapımı sürecinde bu aykırılıkların kaldırılması, temel haklar ve özgürlükler bakımından daha güvenceli bir Türkiye yaratacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hukuk devleti, İdari işlemlerin yargısal denetimi, Temel haklar ve özgürlükler, İdari işlem.

acapar@cumhuriyet.edu.tr

0000-0002-7870-0811

How to Cite: Çapar, A. (2025). The development of the rule of law in Turkey and judicial review of administrative acts. *International Journal of Current Social Science*, 4(1), 1–10.

* Bu makale, yazarın Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2005 yılında tamamlanmış olan “Hukuk Devletinde Yargı Bağımsızlığı” konulu yüksek lisans tezinden, güncelleme yapılarak türetilmiştir.

Giriş

Hukuk devleti ideali, ortaya çıkışından bu yana modern devletlerde ilgi odağı olmuştur. Hukuk devleti ilkesinin gerçekleştirilmesinde anayasa ve kanun koyucunun ilk etapta etkinliği bulunmakla birlikte idare, mevzuatı uygulama noktasında faal olduğu için hukuk devleti ilkesini icraata geçirmede idarenin önemli bir sorumluluğu bulunmaktadır. Bu noktada hukuk devletini gerçekleştirme konusunda idarenin faaliyetlerinin yargısal denetimi hayati önem taşımaktadır. Kamu gücünü elinde bulunduran idare, işlemlerinin muhatabı karşısında güçlü konumdadır ve bu güç her zaman verilmiş amacına uygun kullanılmayabilir.

Bu çalışmanın amacı; hukuk devleti ilkesi çerçevesinde idari işlemlerin yargısal denetimini incelemektir. Çalışmada hukuk devleti kavramı, bununla ilgili bazı kavramlar ve hukuk devletinin Türkiye'deki tarihsel gelişimi genel olarak açıklandıktan sonra idari işlemlerin yargısal denetimi konusu incelenecektir. Bir devletin hukuk devleti olabilmesi için içermesi gereken pek çok unsur olmakla birlikte bu çalışmanın kapsamını idari işlemlerin yargısal denetimi oluşturmaktadır. Hukuk devletinin diğer ilkeleri, çalışma konumuz kapsamına girmediği için bunlar üzerinde inceleme yapılmamıştır.

Hukuk Devleti Kavramı ve Polis Devleti ile Kanun Devleti Kavramlarından Farkları

Hukuk devleti kavramının ortaya çıkış sürecinde ortaya çıkmış olan birtakım devlet anlayışları vardır. Bu çerçevede öncelikle hukuk devleti kavramı açıklandıktan sonra bu kavramın polis devletinden ve kanun devletinden farkına değinilecektir.

Hukuk Devleti İlkesinin Anlamı

Hukuk devleti kavramının sınırlarını kesin olarak çizmek mümkün olmayıp hukuk devleti ilkesinin uygulaması, ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır. Bu farklılıkların oluşmasında hukuk anlayışının, yerin ve zamanın etkisi vardır. Türkiye'de hukuk devleti ilkesinden bahsedilirken hâkimlerin bağımsızlığı, kanunların anayasaya uygunluğu, kuvvetler ayrılığı, temel hakların ve özgürlüklerin tanınıp güvence altına alınması gibi ilkelerden bahsedilmektedir (Çavdar Çapar, 2005: 10).

Hukuk devleti, en genel tanımıyla devletin eylemlerinin ve işlemlerinin hukuka bağlı olduğu kişilerin hukuki güvenlik içinde bulundukları, kuralları benimseyip kurumsal yapısını oluşturmuş devlet sistemini ifade eder (Atay, 2014: 3; Özbudun, 2016: 125). Geniş anlamıyla hukuk devleti, bütün eylemleri ve işlemleri hukuka uygun olan, insan haklarına dayanıp bu hakları ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, anayasaya aykırılıktan kaçınan, adaletli bir hukuk düzeni kuran, tüm devlet organlarına hukuku egemen kılan, kendisini anayasaya ve hukukun üstün kurallarına bağlı görüp yargı

denetimine açık kılan devlettir. Hukuk devletinde kanunların üzerinde kanun koyucunun dâhil uymakla yükümlü olduğu temel hukuk ilkelerinin varlığı kabul edilir. Bu ilke yönetilenlerin hukuka bağlılığının yanı sıra, yönetenlerin de hukuka bağlılığını gerekli kılar ve bunu bağımsız yargı organlarının denetimine bırakır (Özok, 2005: 2). Hukuk devletinde hukukun, kanun koyucu dâhil tüm devlet organları üzerinde mutlak hâkimiyete sahip olması gerekir. Çıkarılan kanunların her zaman anayasaya ve hukukun genel ilkelerine uygun olması gerekir. Zira bunlar kanunun üzerinde yer alır ve kanun koyucuyu bağlar.¹

Anayasa Mahkemesi, hukuk devletini: *"...eylem ve işlemleri hukuka uygun, insan haklarına saygılı, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her alanda adil bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren, hukuki güvenliği sağlayan, Anayasa'ya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, hukuk kurallarıyla kendini bağlı sayan ve yargı denetimine açık olan devlettir."* şeklinde tanımlamıştır.²

Hukuk devleti anlayışı, devlet gücünü sınırlandırma ihtiyacının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. İlk çağdan bugüne devlet gücünü elinde bulunduran monark, hanedan ya da despot güç, çeşitli yöntemlerle ve vasıtalarla sınırlandırılmak istenmiştir (Keskinsoy ve Kaya, 2021: 1171-1172). Tarihsel süreç içerisinde temel olarak egemenliğin sınırlandırılması amacıyla ortaya çıkmış olan hukuk devleti, İngiltere'de hukukun hâkimiyeti sloganıyla yer edinirken Almanya'da idarenin keyfi uygulamalarının hâkim olduğu polis devleti kavramının zıddını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Fransa, bu kavramı Almanya'dan alarak Fransız İhtilali'nden sonra kattığı unsurlarla geliştirmiştir. Bu kavram, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hukuk metinlerinde yer almaya başlamıştır. 1980 sonrasında küreselleşmeye başlayarak siyasi literatürün zorunlu söylemleri arasında yerini almıştır (İbrahim, 2021: 247). Hukuk devleti, her durumda ulaşılması gereken bir ideali ifade etmektedir. Hukuk devleti kavramı kimileri için asgari birtakım şekli koşulları ifade etse de hak ve adalet kavramları gibi zenginleşmiş içeriği olan bir programı ifade eder (Aktaş, 2020: 5-6).

Bir devletin hukuk devleti olabilmesi için taşıması gereken bazı özellikler vardır. Aktaş'a (2020: 26) göre hukuk devletinin ilkeleri biçimsel, kuramsal ve maddi ilkeler olarak ifade edilebilir. Herkese eşit olarak uygulanan kurallarla yönetilmek, hukuki güvenliğin olması, suç ve cezaların kanuni olması, istisnalar haricinde kuralların genel nitelikte olması ve kuralların geriye yürümemesi biçimsel ilkeler olarak ifade edilebilir. Mahkemelerin bağımsız olması, kuvvetler ayrılığının olması, idarenin yargısal denetiminin mümkün olması, hak arama yollarının asgari şartlarının garanti edilmesi, anayasaya uygunluk denetiminin mümkün olması gibi ilkeler ise hukuk devletinin kuramsal ilkelerini oluşturmaktadır. Maddi ilkeler ise pozitif hukukun adalet anlayışına aykırı olmayışı, temel hakların ve özgürlüklerin tanınmış olması gibi ilkelerdir. Bu çerçevede

¹ Anayasa Mahkemesi Esas (E.) 2019/32, Karar (K.) 2021/54, 14/07/2021; Anayasa Mahkemesi, E. 2018/93, K. 2021/69, 13/10/2021; Anayasa Mahkemesi, E. 2018/133, K. 2021/70, 13/10/2021; Anayasa Mahkemesi, E. 1963/114, K. 1963/190, 12/07/1963; <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 03.11.2024); Bu çalışmadaki Anayasa Mahkemesi'nin norm denetimine ilişkin kararları bu adresten, belirtilen tarihte alınmıştır.

² Anayasa Mahkemesi, E. 2018/124, K. 2020/56, 15/10/2020.

bir devletin hukuk devleti olabilmesi için hakkın yerine getirilmesini, bir diğer deyişle adaleti gerçekleştirmeyi sağlayan pek çok unsuru içermesi gerektiği söylenebilir.

Polis Devleti ve Kanun Devleti Kavramları

Hukuk Devleti- Polis Devleti

Hukuk devleti kavramı gibi polis devleti kavramı da ilk kez Almanya'da ortaya çıkmıştır. Kamunun refahı ve iyiliği için gereken her türlü önlemi alabilen, bu amacı gerçekleştirmek için kişilerin haklarına ve özgürlüklerine müdahale edebilen, onlara külfetler yükleyebilen devlete polis devleti denir. Devlet bunları yaparken, devletin iradesi hukukla bağlı değildir. Diğer yandan polis devletinde devletin işlemlerinin ve eylemlerinin de yargı organları tarafından denetlenmesi söz konusu değildir (Kuzu, 2004; Günday, 2015: 37-38).

Bu noktada hukuk devleti ile polis devleti farklılık arz eder. Hukuk devleti kavramı polis devleti kavramının karşısı anlamında kullanılmaktadır. Hukuk devletinde devlet, hukuk kurallarına göre yönetilirken kişilere hukuki teminat sağlanır. Böylelikle hukuk devleti, çağdaş uygarlığın bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır (Alpar, 1993: 127; Özbudun, 2016: 125). Devlet faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesi, hukuk devletini polis devletten farklılaştıran temel özelliktir. Hukuk devletinde devlet hem hukuk kuralı koyan hem de koymuş olduğu bu hukuk kuralları ile kendisi bağlı olan devlettir (Özer, 1992: 2).

Polis devleti çeşitli ülkelerde uzun yıllar uygulanmıştır. Zaman içerisinde toplumların bilinçlenmeye başlaması ile insanlar haklarını savunmaya başlamış ve demokratikleşme başlamıştır (Çelenk, 1990: 27). Polis devletinin uygulandığı zamanlarda, Almanya'da hazine teorisi ortaya çıkmıştır. Kökeni Roma hukukuna dayanan hazine teorisinde, fazla olmasa da polis devletinin katılığı yumuşatılmakta ve yönetilenler yönetenler karşısında korunmaktadır. Roma hukukunda hazineye imparatorun ayrı bir kişilik tanınmıştır. Böylelikle hukuk kuralları ile bağlı olmayan kamu gücüyle özel hukuk kurallarının uygulandığı hazine birbirinden ayrılmıştır. Hazine teorisi uyarınca yöneticilerin kamu gücüne dayanarak tesis etmiş oldukları işlemlerden ötürü yargı organlarına başvuramayanlar, özel hukuk hükümlerine göre hazine aleyhine dava açarak hazineden teminat alabiliyorlardı (Gözübüyük, 1998: 21). Böylelikle zayıf konumdaki halkın güçlü konumdaki devlete karşı korunması bakımından önemli bir adım atılmıştır. Bu durum, hazine teorisini polis devletinden ayıran temel noktadır (Keskinsoy ve Kaya, 2021: 1155).

Kanun devleti ile polis devleti birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Polis devletinde devleti sınırlayan hükümler bulunmazken kanun devletinde kanunlara bağlılık esastır. Kanun devletinde hâkime takdir yetkisi tanınmamıştır ve hüküm içi boşluklar bulunmamaktadır. Kanun devletinde çoğunluğun iradesi genel irade olarak adlandırılmıştır. Kanun devletinde toplumun tümünü kapsayıcı kurallardan ziyade azınlık haklarının gözardı edilmesi söz konusu olabilir. Bazı durumlarda çoğunluğun çıkardığı kanun azınlıkta kalanların

haklarını içermeyebilir. Oysa hukuk devleti, azınlıkların da haklarının gözetildiği çoğulculuk sistemini benimsemiştir. Kanunlar hem çoğunluğun hem de azınlığın hakları gözetilerek düzenlenir (Çavdar Çapar, 2005: 10).

Hukuk Devleti- Kanun Devleti

Kanun devleti ile hukuk devleti kavramları farklı anlamlara gelmekte olup her ikisinin savundukları alanlar değişiktir. Bir ülkede kanunların var olması, o ülkeyi hukuk devleti haline getirmez (Aktan, 2003). Halkın bilinçlenmeye başlaması ile kanun devleti anlayışı ortaya çıkmış ve fermanların, emirlerin yerini, meclislerde kabul edilen kanunlar almıştır. Bu meclisler, bugünkü demokratik anlamda meclisler olmayıp belirli sınıflara mensup olan kişilerden oluşan meclislerdi. Zaman zaman hukuka ve adalete aykırı kanunlar çıkarılsa da halkın bilinçlenmeye başlamış olması, olumlu değerlendirilebilecek bir durumdur (Çelenk, 1990: 28).

Hukuk devleti, yazılı ve yazısız kurallarıyla kanun devletinden farklı bir anlayışı yansıtmaktadır. Hukukun kapsama alanı içerisinde kanunlar, yazılı hukuk kurallarının yalnızca bir bölümünü oluşturmaktadır. Hukuk kavramı kanunlar haricinde, anayasa, yönetmelik, genelgeler gibi diğer yazılı kaynakları barındırdığı gibi aynı zamanda genel hukuk ilkeleri, örf ve adetler, teamüller gibi yazılı olmayan hukuk kaynaklarını da barındırır. Devletlerin uygulamakta oldukları kanunlarının olması, onların her zaman hukukla bağlı olduğu anlamına gelmez (Duman, 1997: 140). Otoriter devletlerde de kanunlar mevcuttur, fakat bu kanunlar her zaman adalete uygun olmayabilir. Diğer yandan kanunu koyan otorite kendisi kanun ile bağlı olmayabilir. Oysa hukuk devletinde asıl olan kanun önünde eşitlik ilkesidir ve çıkarılan kanunlar, kanun koyucu da dâhil herkesi bağlamaktadır (Çavdar Çapar, 2005: 9).

Hukuk kavramı belli ilkeleri ve değişmez nitelikte birtakım değerleri ve esasları kapsamaktadır. Kanunun düzenlediği konular ve alanlar hukuka göre daha dar kapsamlıdır. Diğer bir deyişle hukukta kapsam daha geniştir. Hukukun özünde kişilere, topluma ve devlete tanınmış olan haklar ve değerler yer alırken, kanunlar kapsamı daha özel ve dar olan, hukuki ilkelere uygunluğu aranan kurallardır. Kanunlar yapılırken düzenlemekte olduğu alana ilişkin hukuki değerler göz önüne alınarak yapılırsa, hukuka uygun kanundan bahsedilir. Hukuk devletinde hukukun üstünlüğü ilkesi esas olduğu için kanunların da hukuka uygun olması gerekir (Em, 1998: 9).

Türkiye'de Hukuk Devletinin Tarihsel Gelişimi

Türk hukuk tarihinde hukuk devleti ilkesinin gelişimi cumhuriyet öncesine kadar uzanmaktadır. Türk anayasaları içerisinde hukuk devleti kavramı olarak ilk kez 1961 Anayasası'nda³ ifade edilmiştir. 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümünde devletin sosyal adaleti, temel hakları ve özgürlükleri, milli dayanışmayı, bireyin ve toplumun refahını gerçekleştirmek için tüm sosyal ve hukuki temelleriyle kurulması amacı güdülmüştür (Kaboğlu, 1998: 108). 1982 Anayasası'nın⁴ 2. maddesinde ise cumhuriyetin nitelikleri; "Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir" şeklinde belirtilmiştir. Böylelikle bu Anayasa'da hukuk devleti esasına göre bazı düzenlemeler yapılmıştır.

³ Kanun No: 334, Kabul Tarihi: 9.07.1961, Resmi Gazete (RG) 31.05.1961/10816.

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Kanun Numarası: 2907, Kabul Tarihi: 18.10.1982, RG 9.11.1982/17863 (Mükerrer).

Hukuk devletinin Türkiye'deki gelişimi dönemsel olarak farklı özellikler gösterdiği için konu, 1982 Anayasası öncesindeki durum ve 1982 Anayasası sonrasındaki gelişmeler olarak iki ayrı bölümde incelenecektir.

1982 Anayasası Öncesinde Türkiye'de Hukuk Devleti

1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden önce, hukuk devleti ilkesini gerçekleştirmeye yönelik birtakım uygulamalar hukuk sistemimize girmiştir. Bu kapsamda Kanuni Esası'deki ve 1921, 1924 ve 1961 Anayasalarındaki durum incelenecektir.

1876 Tarihli Kanuni Esası'de Hukuk Devleti

1868'de Şurâyı Devlet'in kurulmasıyla, Şurâyı Devlet'e hem idari hem de yargısal birtakım görevler verilmiştir. Fakat bu dönemde tutuk adalet sisteminin uygulandığı görülmektedir. Tutuk adalet sistemi, mahkemenin vermiş olduğu bir kararın, yargı dışında bir idari organ ya da makam tarafından onaylandığı sistemi ifade etmektedir. Bu dönemde Şurâyı Devlet'in önüne gelen davalar neticesinde verilen kararlar, sadrazamın onayı ve padişahın iradesiyle yürürlüğe giriyordu. Türkiye'de 1924 Anayasası'yla Şurâyı Devlet'in kurulmasından sonra, 669 sayılı Kanun'la Şurâyı Devlet yeniden düzenlenmiş, böylelikle bu anlayışa son verilmiştir (Yıldız, 2018: 215-218).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk anayasası olan Kanuni Esası'de hukuk devletine yönelik düzenlemeler göze çarpmaktadır (Çavdar Çapar, 2005: 29). Kanuni Esası'de devlet organları yasama, yürütme ve yargı şeklinde düzenlenmiştir. Yasama organı, padişahın seçmiş olduğu kişilerden oluşan Meclisi Ayan'dan ve halkın seçtiği kişilerden oluşan Meclisi Mebusan'dan oluşmaktadır. Kanuni Esası'de yürütme organı olarak bakanlar kurulu ve padişah bulunmakta olup bakanlar kurulunun üyeleri padişah tarafından atanmıştır ve bakanlar kurulu çoğu zaman padişahın almış olduğu kararları tasdik makamı olarak kullanılmıştır. Padişahın Meclisi Mebusan'ı feshetme yetkisi varken, meclisin bakanlar kurulunu ve padişahı denetleme yetkisi bulunmamakta idi (Özbudun, 2016: 26).

Kanuni Esası'de yargı organından ayrı bir güç olarak bahsedilmemiştir. Bununla birlikte yargı alanında mahkemelerin bağımsızlığı, müdahalelerden korunması, hâkimlerin mahkûm olmadıkça görevlerinden alınamayacakları gibi birtakım yenilikler Kanuni Esası ile getirilmiştir. Mahkemeler, dini hükümlere göre çalışan şer-ıye mahkemeleri ve yeni kanunlara göre çalışan nizamiye mahkemeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yüce Divan adıyla düzenlenmiş olan mahkeme, Yargıtay başkan ve üyelerini, Bakanlar Kurulu ile padişah aleyhine cürüm işleyenleri yargılamak üzere oluşturulmuştur. Padişahın kanunları mutlak veto yetkisi vardı ve onun tasdiki olmadan hiçbir teklif kanunlaşamazdı (Demirkol, 199: 33).

Bu dönemde anayasalı sisteme geçilmesi, güçler ayrılığının anayasada belirtilmesi ve padişahın yetkilerinin sınırlandırılması hukuk devleti açısından önemli gelişmelerdir. Fakat bu dönemde hukuk devletinin tam olarak hayata geçirildiği söylenemez. Çünkü hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmayan uygulamalar mevcuttur. Padişahın fiili olarak gücü elinde bulundurması, temel haklara ve

özgürlüklere yeterli güvencenin sağlanmamış olması buna örnek olarak gösterilebilir.

1909 Kanuni Esası Değişikliklerinde Hukuk Devleti

Kanuni Esası üzerinde 1909 yılında önemli değişiklikler yapılmıştır. 1909 Kanuni Esası değişikliklerinde halk lehine birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Temel haklar ve özgürlükler konusunda ileri adımlar atılmaya devam edilmiştir. Devlet organları olarak yasama, yürütme, yargı düzenlenmiş olmakla birlikte bu değişiklikler ile yürütme organının yetkileri daraltılmış, kanun çıkarmak için gerekli olan padişahın izin şartı kaldırılmıştır. Kanuni Esası'de padişaha kanunları veto yetkisi tanınmıştır. Kanun, padişahın onayına kadar tasarı halindedir. 1909 değişikliklerinde de padişaha veto hakkı tanınmıştır, fakat burada padişahın veto yetkisi mutlak değil geciktirici niteliktedir. Veto edilen kanun Meclisi Mebusan'ın üçte iki çoğunluğuyla kabul edilirse padişah bunu onaylamak zorunda idi. Diğer yandan yasama organına, yürütme organını denetleme ve gerektiğinde bakanlar kurulunu güvensizlik oyu vererek düşürme imkânı tanınmıştır (Gözler, 2020a: 20-22).

1909 değişiklikleri ile yargı organı üzerinde bir değişiklik yapılmamıştır. Kanuni Esası'nın 113. maddesi ile padişaha verilmiş olan sürgün yetkisi oradan kaldırılmıştır (Demirkol, 1991: 35). Bu düzenleme kişi hakları ve özgürlükleri açısından getirilen önemli güvencelerden birisi olmuştur. Kanun dışı tutuklamalara ve cezalara karşı kişiler korunmuştur. Haberleşmenin gizliliği benimsenmiş, fakat ifade özgürlüğü düzenlenmemiştir. 1909 değişikliklerinin getirmiş olduğu bir diğer önemli yenilik ise dernek kurma hakkının tanınmasıdır (Gözler, 2020a: 20).

Hukuk devletiyle ilgili pek çok ilkenin uygulanmaya başlamış olması olumlu bir gelişme olmakla birlikte bu dönemde de hukuk devleti ilkesinin tam olarak gerçekleştiği söylenemez. Bu düzenlemeler eksikliğiyle noksanıyla uygulanmaya başlamıştır. Hukuk devletinin önemli ilkelerinden olan idarenin yargısal denetimine bu dönemde geçilememiştir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi Kanuni Esası'nın ilk haline göre daha çok fiiliyata geçirilmiştir ve temel haklar ve özgürlükler ilk haline göre daha güvencelidir. Padişahın sürgün yetkisinin kaldırılarak yetkilerinin kısıtlanması, kişi güvenliği açısından önemli bir gelişme olarak ifade edilebilir.

1921 Anayasası'nda Hukuk Devleti

1921 Anayasası'nın Teşkilatı Esasiye Kanunu adı altında yürürlüğe girmesi ile hukuk devleti ilkesine bazı noktalar bakımından biraz daha yaklaşma olmuştur. Öncelikle anayasa yapım aşamasında halkın daha etkin olduğu görülmektedir. Yurdun bazı bölgelerinde yerel örgütlenmelerin yapılması, kongrelerin düzenlenmesi, halk arasında bir hareketlenmeye sebep olmuştur. Bu hareketlenmeler neticesinde gerçek anlamda yasama organı kurulmuştur (Çavdar Çapar, 2005: 31).

1921 Anayasası hem hazırlanış olarak hem de kabul ediliş olarak Kanuni Esası'ya göre daha demokratiktir. Çerçeve anayasa özelliğini taşımakta olup temel haklara ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeler bu Anayasa'da

yapılmamıştır. Dönemin özelliği gereği burada devletin kurulması ön plana çıkmıştır. Bu dönemde yargılama faaliyetini yapmak üzere meclis üyelerinin görev yaptığı İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemelerde görev yapan hâkimlerin sorumluluğu söz konusu değildir ve bu mahkemelerin delile dayanmadan hüküm kurabildikleri görülmektedir. Bu dönemde üst yargı organı bulunmamaktadır. Hükümet sistemi olarak ise kuvvetler birliği sistemlerinden meclis hükümeti sistemi uygulanmıştır. Meclis hükümeti sistemi yürütme görevinin meclis üyeleri arasından bir grup tarafından yürütüldüğü bir sistemi ifade etmektedir. Bu dönemde yürütme ve yasama görevi yasama organında birleşmiştir. Meclis hükümeti sisteminde devlet başkanlığı kurumu bulunmamaktadır (Demirkol, 1991: 37-39).

1921 Anayasası'nda yargı organının düzenlenmemiş olması, istiklal mahkemelerinin kurulmasına olanak tanınmış olması, yürütmenin yargısal denetiminin mümkün olmaması ve temel kamu haklarının düzenlenmemesi, bu Anayasa'nın eksikliklerini göstermektedir. Bununla birlikte bu Anayasa'nın benimsemiş olduğu ulusal egemenlik ilkesi, diğer anayasalarımızın da vazgeçilmezi olmuştur. Türkiye'nin cumhuriyet rejimine geçmesi de bu dönemde olmuştur (Yamaç, 2020: 215).

1921 Anayasası'nda temel haklara ve özgürlüklere ilişkin düzenlemenin yapılmamış olması dönemin şartları düşünüldüğünde olağan olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde temel hedef Kurtuluş Savaşı'nı kazanıp bağımsız bir devletin kurulmasıdır. Bu nedenle anayasanın kabulü, devlet organlarının oluşturulması, ilgili kanunların çıkarılması, icraatların yürütülmesi, böylelikle savaş döneminde bile keyfi uygulamaların önüne geçilmesi hukuk devleti bakımından olumlu gelişmelerdir.

1924 Anayasası'nda Hukuk Devleti

1924 Anayasası'nın yürürlüğe girmesi ile hem 1921 Anayasası hem de Kanuni Esasi yürürlükten kaldırılmıştır. Bu Anayasa, cumhuriyetin ilanından sonra kabul edilen ilk anayasadır. 1924 Anayasası'nda devletin şekline, hükümet sistemine ve organlarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır ve bu Anayasa uzun süre yürürlükte kalmıştır.

1924 Anayasası hükümet sistemi olarak kuvvetler birliği görevler ayrılığı sistemini getirmiştir. Bu sistemde yürütme yetkisi mecliste toplanmıştır, fakat yasama organı yürütme yetkisini cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu vasıtası ile yürütmektedir. Cumhurbaşkanı meclisin içinden seçilmektedir, başbakan ise meclis içerisinde cumhurbaşkanı tarafından belirlenir. Diğer bakanlar ise başbakan tarafından seçilir ve cumhurbaşkanı tarafından onaylanıp meclise sunulur (Özbudun, 2016: 31).

Yargı bağımsızlığı konusu, 1924 Anayasası'nda düzenlenmiş olup, buna göre mahkeme kararları tüm kişileri ve kurumları bağlar ve mahkemeler bağımsızdır. Mahkemelerde yargılamanın aleniliği ilkesi esas olup, hâkimlerin yetkileri ve görevleri kanunla düzenlenmektedir. Hâkimler kanunda belirtilenler haricinde görevlerinden alınamazlar (Çavdar Çapar, 2005: 32).

1924 Anayasası'nda temel haklar ve özgürlükler konusunda tabî hak anlayışı benimsenmiştir. Bu anlayışa

göre her Türk hür doğup hür yaşar. Özgürlük başkalarına zarar vermeyecek şeyleri yapmaktır. 1924 Anayasası tabî hak anlayışını benimsemiş olmasına rağmen özgürlükleri ayrıntılı ve geniş bir şekilde düzenlenmemiştir. Çoğu yerde sadece adlarını saymakla ve sınırlarının kanunla çizileceğini belirtmekle yetinmiştir (Özbudun, 2016: 33).

1924 Anayasasında hukuk devleti ilkesinden açık bir şekilde bahsedilmemesine rağmen, bu Anayasa'da hukuk devletinin bazı unsurları görülmektedir. Devlet organlarının istisnalar haricinde hukuka bağlı olması, kanunların anayasaya aykırı olamayacağı, Anayasa hükümlerinin göz ardı edilemeyeceği, anayasanın üstün olduğu ve tüm devlet organlarını bağlayacağı 1924 Anayasası'nda benimsenmiştir. Diğer yandan demokratik devletin unsurları bu dönemde tam olarak yürürlüğe girmese de siyasal karar organlarının seçimle belirlenmesi öngörülmüştür. Bu nedenle Türkiye'nin bu dönemde hukuk devleti idealine biraz daha yaklaştığı söylenebilir.

1924 Anayasası'nın hukuk devleti bakımından olumsuz yönleri olarak hâkim bağımsızlığının ve hâkimlere yeteri kadar güvencenin sağlanmamış olması, kanunların anayasaya uygunluğunun güvence altına alınamamış olması, temel hakların ve özgürlüklerin yeterince güvenceye alınamamış olması gösterilebilir. Bunların güvenceye alınabilmesi için başka hukuki vasıtalar gereklidir (Gözübüyük, 1998: 30). 1924 Anayasası döneminde kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek Anayasa Mahkemesi'nin kurulmamış olması önemli bir eksikliktir. Bu dönemde Hâkimler ve Savcılar Kurulu da henüz kurulmamıştır.

1961 Anayasası'nda Hukuk Devleti

1961 Anayasası ile hukuk devletine katkı sağlayacak önemli yenilikler getirilmiştir. 1961 Anayasası'nın Anayasa Mahkemesi'ni kurması, bu Anayasa'da belirtilmiş olan pek çok hukuk devleti ilkesini teminat altına almıştır. Temel haklar ve özgürlükler tüm birimler karşısında güvenceye alınmış olup anayasanın üstünlüğü prensibi ve yargı bağımsızlığı ilkeleri işlerlik kazanmıştır (Çavdar Çapar, 2005: 34).

1961 Anayasası, tamamıyla anayasanın üstünlüğü ilkesine dayanmaktadır. Kanunların anayasaya aykırı olamayacağı açıkça belirtilmiştir ve anayasaya uygunluğun yargısal denetiminin Anayasa Mahkemesi tarafından yapılacağı ifade edilmiştir. Bu dönemde yasama organı Cumhuriyet Senatosu'ndan ve Millet Meclisi'nden oluşmaktadır. Çoğulcu demokratik düzenin geliştirilmesine yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Siyasal organların, yargı organlarını etkilemesini engellemek için yargı bağımsızlığı ve hâkim güvencesi benimsenmiştir. Tabî hâkim ilkesi benimsenmiş, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu ve üniversite gibi özerk kurumların kurulması sağlanmıştır. Yüksek Hâkimler Kurulu ile Yüksek Savcılar Kurulu, hâkim ve savcılarının özlük işlerini yürütmek üzere kurulmuştur (Özbudun, 2016: 38-48).

Diğer yandan 20.09.1971 tarihli ve 1488 sayılı Kanun'la hükümete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi tanınmıştır. Olağanüstü yönetimlerde, cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan bakanlar kuruluna yetki kanununa dayanmaksızın, olağanüstü dönem kanun hükmünde kararnamesi çıkarma yetkisi tanınmıştır. Bunların

anayasaya aykırılığının iddia edilemeyeceği belirtilmiştir. Bunların anayasaya aykırılığı ileri sürülemediği için bu düzenleme hukuk devleti ilkesini zedelemekte idi (Kaboğlu, 1998: 112).

1961 Anayasası hukuk devleti ilkesi bakımından önemli bir yere sahip olan temel haklar ve özgürlükler alanında da önemli düzenlemeler getirmiştir. 1924 Anayasası'nda temel haklar ve özgürlükler yalnızca isim olarak belirtilmişken 1961 Anayasası'nda ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Özgürlüklerin sınırlandırılmasının ancak kanunla yapılabileceği, bu sınırlamaların anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olması gerektiği, bunların özüne dokunulamayacağı gibi ilkeler benimsenmiştir. Yapılan bir sınırlama, ilgili hakların ya da özgürlüklerin kullanılmasını aşırı zorlaştırıyor veya imkânsız kılıyor ise o hak ve özgürlüğün özüne dokunulmuş sayılır (Özbudun, 2016: 43-44).

1961 Anayasası bu döneme kadar çıkarılan anayasalar arasında hukuk devleti ilkesini en fazla yerine getiren anayasadır. 1961 Anayasası getirmiş olduğu düzenlemeler ile temel hakları ve özgürlükleri ön plana çıkarmış olmakla birlikte, bu ilkeler Türkiye'de gereği gibi uygulanamamış ve 1961 Anayasası, askeri darbe ile yürürlükten kaldırılmıştır (Çavdar Çapar, 2005: 35).

1982 Anayasası'nda Hukuk Devleti

1982 Anayasası'nda hukuk devleti konusunda yapılan düzenlemelerin önceki anayasalardan farklılık arzettiği söylenebilir. 1961 Anayasası'nın başlangıç kısmında belirtilmiş olan *hukuk devleti* terimi yerine, 1982 Anayasası'nda *hukuk düzeni* kavramı, *insan haklarına dayalı* kavramı yerine, *insan haklarına saygılı* kavramı kullanılmıştır. 1982 Anayasası'nda demokrasi ilkesine yönelik düzenlemeler 1961 Anayasası'na göre daha az kullanılmış olup insan haysiyeti gibi kavramlar 1982 Anayasası'nda daha az ifade edilmiştir (Kaboğlu, 1998: 111).

1982 Anayasası'nda kuvvetler ayrılığı korunmuş olmakla birlikte, yasama ve yürütme kuvvetlerinin kullanımında değişiklik yapılmıştır. Yasama organı Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak tek meclise indirilmiş, yürütme organının bir kanadını oluşturan cumhurbaşkanının yetkileri artırılmıştır. 1982 Anayasası'nın kabul edildiği ilk haliyle Yüksek Askeri Şûra kararlarına, cumhurbaşkanının tek başına yapmış olduğu işlemlere (Anayasa madde 125/2) ve (eski adıyla) Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulunun kararlarına karşı yargı yolu kapatılmıştır (Anayasa madde 159/4). Diğer yandan idari yargı denetimine ve anayasa yargısına bazı sınırlamalar getirilmiştir. İdari yargı denetiminin hukuka uygunluk denetimiyle sınırlı olduğu Anayasa'da ifade edilmiş, idarenin takdir yetkisini kaldırarak şekilde yargı kararı verilemeyeceği belirtilmiş (Anayasa madde 125/4) ve yürütmenin durdurulması kurumuna koşullar ve sınırlamalar getirilmiştir (Anayasa madde 125/5 ve 6).

Hukuk devletinde idari işlemlerin yargısal denetime tabi tutulması gerekir. Birtakım idari işlemlerin yargı denetiminden muaf tutulması, kişi hakları ve özgürlükleri bakımından güvencesiz bir ortam yaratmaktadır (Çavdar Çapar, 2005: 36).

2001 yılına değin 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesinde belirtilen pek çok işlem yargı denetiminden muaf tutulmuştu. Geçici 15. maddenin son fıkrasında: *"Bu dönem içinde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde kararnameyle 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasarrufların Anayasaya aykırılığı iddia edilemez"* hükmü yer alıyordu. Hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmayan bu

hüküm, 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı Kanun'la yürürlükten kaldırılmıştır. Bu değişiklik, yürürlükteki kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi bakımından önemli bir değişikliktir (Türk, 2003: 95). Böylelikle bu dönemde yapılan idari işlemlerin yargısal denetimlerinin önü açılmıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Milli Güvenlik Konseyi'nce çıkarılmış olan bazı kanunlara karşı da yargısal denetim yolu açılmıştır (Günday, 2015: 47-48).

4709 sayılı Kanun'la ayrıca, temel haklara ve özgürlüklere ilişkin 1982 Anayasası madde 13/1'de belirtilen *"Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı"* gibi genel sınırlama sebepleri kaldırılmıştır. Böylelikle her bir hak sadece ilgili maddede belirtilen özel sebeplerle sınırlandırılabilir hâle gelmiştir. 1961 Anayasası'nda var olan temel haklar ve özgürlükler sınırlandırırken hakkın özüne dokunulamayacağı prensibi 4709 sayılı Kanun'la 1982 Anayasası'na da alınmıştır. 07.05.2004 tarihli ve 5170 sayılı Kanun'la ölüm cezasının infazı tamamen kaldırılmıştır (Çavdar Çapar, 2005: 37).

1982 Anayasası'nda 14. ve 15. maddelerde temel hakların ve özgürlüklerin kötüye kullanılması yasaklanmış, savaş halinde ya da olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan kaynaklanan yükümlülükler ihlal edilmemek koşuluyla, durumun gerektirdiği ölçüde, bunların kullanılmasının kısmen ya da tamamen durdurulabileceği bunlara yönelik anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabileceği belirtilmiştir.

1982 Anayasası'nın mülga 143. maddesinde hukuk devleti konusunda önemli bir sorun teşkil eden Devlet Güvenlik Mahkemeleri düzenlenmişti. Devlet Güvenlik Mahkemeleri ilk olarak 1983'te Anayasa'nın 143. maddesine dayanarak devlet aleyhine işlenen birtakım suçları yargılamak amacıyla kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren pek çok eleştiri almıştır. Bu mahkemelerin kurulmasında, birey devlet ikileminde, devletin korunması ilkesi esas alınmıştır. Bu mahkemelerin devlet lehine karar verdiği, bağımsız ve tarafsız bir yargılamanın hâkim olmadığı, diğer mahkemelere nazaran bu mahkemelerin siyasal nitelikli olduğu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin, Türkiye'yi Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nde adil yargılanma ilkesinin ihlal edildiği gerekçesiyle pek çok defa tazminata mahkûm ettiği yönünde eleştiriler yöneltilmiştir (İnsan Hakları Derneği, Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kaldırılmalıdır, 2008, <https://www.ihd.org.tr/dgmlerin-kaldirilmesi-kampanyasi/>, Erişim Tarihi 09.11.2024). Devlet Güvenlik Mahkemeleri 07.05.2004 tarihli ve 5170 sayılı Kanun'la kaldırılmıştır ve Özel Ağır Ceza Mahkemelerinin kurulması öngörülmüştür.

Devlet Güvenlik Mahkemesi hâkimleri, dosyaları ve ilgili birimleri Özel Ağır Ceza Mahkemelerine aktarıldığı için Özel Ağır Ceza Mahkemelerinin de aslında Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin devamı niteliğinde olduğu, sadece görüntü olarak kurulduğu yönünde eleştiriler yapılmıştır. Ayrıca bunların genel mahkemeler arasındaki eşitlik ilkesine ve yargı birliği prensibine aykırı olduğu yönünde eleştiriler yöneltilmiştir (Keskin, 2012). Özel yetkili ağır ceza mahkemeleri, yargı

reformları kapsamında yapılan düzenlemeler üzerine, on ikinci yargı paketi ile çıkarılan kanun ile kaldırılmıştır.⁵

07.05.2010 tarihli ve 5982 sayılı Kanun'la yapılan 2010 Anayasa değişikliği ile hukuk devleti bakımından olumlu değişiklikler yapılmıştır. Çocuklar, yaşlılar ve engelliler gibi bazı kişilerin korunmasına yönelik birtakım tedbirlerin alınabileceği, bunların eşitlik ilkesine aykırılık olarak ileri sürülemeyeceği, anayasal hüküm olarak belirtilmiştir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Ailenin korunması, çocuk hakları, yerleşme ve seyahat özgürlüğü, memurlara toplu sözleşme hakkının verilmesi gibi sosyo-ekonomik haklar, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma gibi konularda düzenlemeler yapılarak temel hakları ve özgürlükleri güçlendirici değişiklikler yapılmıştır. Yüksek Askeri Şûra kararlarının bir bölümü yargı denetimine açılmıştır. Kamu Denetçiliği Kurumunun kurulması öngörülmüştür. Diğer yandan memurlara verilen uyarı ve kınama cezalarına karşı yargı yolunun açılması, idari işlemlerin yargısal denetimi konusunda mevcut bir aykırılığı ortadan kaldırmıştır.

2010 Anayasa değişikliği ile Anayasa'nın geçici 15. maddesi⁶ tamamen yürürlükten kaldırılmıştır. Bu maddenin kaldırılması ile hukuk devleti ilkesine açıkça aykırı olan bir uygulamanın varlığına son verilmiştir. Anayasanın geçici 15. maddesinde yer alan askeri darbe döneminde yapılan işlemlerin yargısal denetimden muaf tutulmasını öngören hukuk devleti ilkesine aykırı olan bu düzenlemenin kaldırılması, bu dönemde hukuk devleti ilkesi bakımından yapılan önemli değişikliklerdendir. Böylelikle, 12 Eylül askeri darbesinden sorumlu olanların yargılanması mümkün olmuştur.

1982 Anayasası'nın 125. maddesinin 4. fıkrasının birinci cümlesinde *"Yargı yetkisi, idari eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ile sınırlı olup, hiçbir surette yerindelik denetimi şeklinde kullanılamaz."* şeklinde ifade edilmiştir. Bu düzenlemede idari işlemlerin hukuka uygunluğunun denetlenmesi konusunda yargı yetkisinin çerçevesi belirlenmiştir. Böylelikle 1982 Anayasası, idarenin faaliyetlerinin hangi kriterlere göre yargısal denetiminin yapılacağını kendisi bizzat düzenlemiştir.

Yerindelik denetimi, bir idari işlemin hukuk kurallarına somut bir aykırılığı bulunmamasına rağmen hâkimin, kendisini idarenin yerine koyarak *"maslahata uygunluk"* bakımından idari işlemleri inceleyerek/denetleyerek, hukuk haricinde birtakım kriterlere dayanarak işlemleri iptal etmesine denir. Bununla birlikte yerindelik denetimi ile hukuka uygunluk denetimini ayırmak her zaman kolay olmayabilir. Yerindelik denetimi daha çok idarenin takdir yetkisinin denetlenmesi gereken durumlarda karşımıza çıkabilir (Ulusoy, 2021: 671).

Hukuka uygunluk denetiminden kastedilen idari faaliyetlerin hukuk kurallarına ve ilkelerine uygunluğunun denetlenmesidir. İdarenin faaliyetlerinin hukuka uygun olması gerekir. Yerindelik denetimi ise yapılan işlemin hukuka uygunluğunun ötesinde olaya, duruma ve zamana uygunluğu

gibi hususlar bakımından denetlenmesini ifade eder. 1982 Anayasası idari işlemlerin yerindelik denetimine tabi tutulmasını yasaklamıştır.

2017 Anayasa değişikliği ile Anayasa'nın 9. maddesinde yargı yetkisinin kullanılması hususunda mahkemeleri nitelendiren *"bağımsız"* kelimesinin yanına *"ve tarafsız"* ifadesinin eklenmesi teorik bir eksikliğin giderilmesi olarak değerlendirilebilir. Gelişen süreç içerisinde Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nin ve Askeri Yargıtay'ın kaldırılması Türkiye'nin sivilleşmesi ve demokratikleşmesi açısından olumlu gelişmelerdir.

İdari İşlemlerin Hukuka Uygunluğu ve Yargısal Denetimi

İdarenin denetlenmesi konusu, demokrasinin ve hukuk devletinin olmazsa olmaz bir koşuludur. Tüm modern toplumlarda idarenin denetlenmesi konusu, zaman zaman gündemi meşgul etmektedir (Atay, 2014: 1). Bu noktada öncelikle idarenin hukuka bağlılığı sağlanmalı, sonrasında faaliyetlerinin yargısal denetimi mümkün olmalıdır.

İdarenin Hukuka Bağlılığı ve İdari İşlemlerin Hukuka Uygunluğu

İdarenin hukuka bağlılığı, ilk olarak idarenin kanuniliği ilkesini kapsar. İdarenin kanuniliği ilkesi uyarınca idarenin kuruluş, görev ve yetki olarak kanuni dayanağının bulunması gerekir. İdarenin yapmış olduğu işlemlerin yalnızca kanuni dayanağının bulunması yeterli olmayıp aynı zamanda idarenin kanuna uygun hareket etmesi ve kanuna saygı duyması gerekir. Kanunun sadece biçimsel olarak uygulanması, idarenin hukuka uygun davrandığını göstermez (Gözübüyük, 1998: 24).

1982 Anayasası'nın yürütmeyi yetki ve görev olarak tanımlamış olması kural olarak yürütmenin kanuna dayanmadan hareket edebileceği anlamına gelmez. Bununla birlikte 1982 Anayasası kanuni idare ilkesine bazı istisnalar tanımıştır. Cumhurbaşkanına tanınan kararname çıkarma yetkisi, idarenin kanuniliği ilkesinin bir istisnası olarak gösterilebilir (Günday, 2015: 44).

İdarenin kanuna bağlılığı ilkesinin gereği olarak idarenin, temel hakları ve özgürlükleri ilgilendiren, kişileri birtakım yükümlülükler altına sokan faaliyetlerde bulunabilmesi sadece kanunların açıkça öngördüğü durumlarda söz konusudur. İdare, kendisine çizilen sınırlar çerçevesinde düzenleyici işlem yapma yetkisine sahiptir (Özkan, 1995: 21-22). Bu kapsamda idarenin cumhurbaşkanlığı kararnamesi ve yönetmelik gibi gerek anayasadan gerekse kanundan aldığı yetkiye dayanarak yapmış olduğu, birtakım düzenleyici işlemleri bulunmaktadır.

Hukuka bağlı idare ilkesi uyarınca idare kanuna uygun hareket etmek zorundadır. Hukuk devleti ilkesi uyarınca idari işlemlerin kanuna uygunluğu vazgeçilmez ilke olmakla birlikte, kanunların içeriği de önem taşımaktadır. Bu kapsamda kanunların genel hukuk ilkelerine uygunluğu ve adaleti gerçekleştirmeyi hedeflemesi de önem taşımaktadır (Çavdar

⁵ Terörle Mücadele Kanunu ve Ceza Muhakemesi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Kanun Numarası: 6526, Kabul Tarihi: 21.02.2014, RG 6.3.2014/ 28933 (Mükerrer).

⁶ Mülga geçici 15. madde; "12 Eylül 1980 tarihinden, ilk genel seçimler sonucu toplanacak Türkiye Büyük Millet Meclisinin Başkanlık Divanını oluşturuncaya kadar geçecek süre içinde, yasama ve yürütme yetkilerini Türk milleti adına kullanan, 2356 sayılı Kanunla kurulu Millî Güvenlik Konseyinin, bu Konseyin yönetimi döneminde kurulmuş hükümetlerin, 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanunla görev ifa eden Danışma Meclisinin her türlü karar ve tasarruflarından dolayı haklarında cezaî, malî veya hukukî sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı merciine başvurulamaz. Bu karar ve tasarrufların idarece veya yetkili kılınmış organ, merci ve görevlilerce uygulanmasından dolayı, karar alanlar, tasarruflarda bulunanlar ve uygulayanlar hakkında da yukarıdaki fıkra hükümleri uygulanır."

Çapar, 2005: 15). İdarenin hukuka bağlılığı, kanuniliğinin de ötesinde aynı zamanda anayasaya, anayasal ilkelere, genel hukuk ilkelerine bağlı olmasını, işlem ve eylemlerinde bunları gözetmesini gerektirir.

1982 Anayasası'nın 8. maddesinde anayasanın yargı, yasama ve yürütmeyi bağlayan temel hukuk kuralı olduğu ifade edilmiştir. 14.07.1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 6. maddesi uyarınca, devlet memurları Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na sadakatle bağlı kalmak zorundadır. Buna göre idarenin her davranışında anayasaya uymaları gerekir. Bu kapsamda anayasaya aykırı bir düzenleyici işlem yapılamayacağı gibi anayasaya aykırı bir bireysel işlem de yapılamaz (Alpar, 1993: 135).

İdarenin hukuka uygunluğunun denetimi yapılırken önemli olan hususlardan bir diğeri ise yargı organlarının ve hâkimlerin bağımsızlığının sağlanmasıdır. Hâkim bağımsızlığı sağlanmamışsa yargı organlarının idare üzerinde yapacakları hukuka uygunluk denetimi şekli bir denetim olmaktan öteye gidemeyecektir (Gözübüyük, 1998: 25).

İdari İşlemlerin Yargısal Denetimi

Hukuk devleti ilkesinin en önemli gereklerinden birisi, idarenin faaliyetlerinin yargısal denetime tabi tutulmasıdır. Yargı denetimi sayesinde idarenin hukuka bağlı kalması sağlanır ve idare edilenler idarenin keyfi ve kanunsuz işlemlerine karşı korunmuş olur (Günday, 2015: 46).

Hukuk devleti ilkesinin gerçekleşebilmesi için kişilerin haklarının ve özgürlüklerinin kişiler karşısında korunması gerektiği gibi bunların idareye karşı da korunması gerekir. Bu kapsamda, idarenin hukuka aykırı müdahalelerine karşı kişiler, 1982 Anayasası tarafından güvence altına alınmıştır ve Anayasa'nın 125. maddesinde idarenin her türlü işlemine ve eylemine karşı yargı yolunun açık olduğu belirtilmiştir.

İdari işlemlerin yargısal denetimi, hukuk devleti ilkesinin temel ilkelerinden birisi olmakla birlikte, tek başına vatandaşların hukuki güvenliğini ve hukukun üstünlüğünü sağlamaya yeterli değildir. Bu denetim yalnızca idari işlemlerin kanunlara uygunluğunu sağlar. Kanunların anayasaya aykırı olması durumunda vatandaşların anayasal hakları ihlal edilecektir. Bu nedenle hukuk devleti ilkesinin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için yalnızca yürütme organının faaliyetlerinin kanuna uygunluğu değil, aynı zamanda yasama organının faaliyetlerinin de anayasaya uygunluğunun yargı organları tarafından denetlenebilmesi gerekir (Özbudun, 2016: 134).

İdarenin yargısal denetimi konusunda dünya üzerinde uygulanmakta olan iki sistem bulunmaktadır. Bunlar; yargı birliği sistemi ve yargı ayrılığı sistemidir. Yargı birliği sisteminde kişiler arasında ortaya çıkan hukuki uyuşmazlıklara bakan mahkemeler, kişiler ile idare arasında ortaya çıkan hukuki ihtilaflara da bakmaktadır (Karahanoğulları ve Er, 2003: 2-4; Kuzu, 2004: 2; Özer, 1992: 3). Yargı birliği sisteminde idare ile kişiler arasında ortaya çıkan ihtilafları çözümlmek üzere ayrı bir idari yargı teşkilatı kurulmamıştır. Değişik isimler taşısalar bile tüm mahkemeler Amerika Bileşik Devletleri'nde olduğu gibi aynı yüksek mahkemeye tabidirler. Diğer bir deyişle yargı birliği sisteminde, idare mahkemeleri ile bunların üst mahkemesi konumunda olan ayrı bir yüksek mahkeme bulunmamaktadır. İster özel hukuk kişilerine karşı dava açılınsın, isterse idareye karşı dava açılınsın, davacının ve davalının kim

olduğu önemli olmaksızın görevli mahkeme aynı mahkemedir. Bu sistemde idare mahkemeleri ve Danıştay bulunmamaktadır (Gözler, 2020b: 156-157). Türkiye'de idari rejim sistemi uygulanmaktadır. Kişiler ile idare arasında ortaya çıkan hukuki uyuşmazlıklar kural olarak idari yargı organları tarafından çözümlenmektedir.

Yargı ayrılığı sisteminde idarenin idare hukuku alanındaki faaliyetlerinden kaynaklanan uyuşmazlıklarını çözümleyen, adli yargının dışında kendine özgü usullerle ve kurallarla faaliyet gösteren idari yargı sistemi bulunmaktadır (Özbudun, 2016: 126; Kuzu, 2004: 2). İdare ile kişiler arasında ortaya çıkan idare hukuku alanına ilişkin hukuki uyuşmazlıklara kural olarak idare mahkemeleri bakar ve bu tür mahkemelerinin oluşturduğu mahkemeler topluluğuna idari yargı kolu denir. Bu şekilde idarenin, özel hukuk uyuşmazlıklarından ayrı mahkemelerde yargılanmasına ve ayrı hukuka tabi tutulmasına idari rejim denir. Bu sistem ilk önce Fransa'da ortaya çıktığı için, bu sisteme Fransız sistemi olarak da adlandırılmaktadır (Gözler, 2019: 58).

Hukuk devleti ilkesi hem adli yargı sistemi ile hem de idari yargı sistemi ile bağdaşabilir. Hukuk devleti ilkesi açısından önemli olan nokta idarenin eylemlerinin ve işlemlerinin bağımsız yargı organları tarafından denetlenebilir olmasıdır. İdarenin faaliyetleri denetlenebilir olduktan sonra bu denetimi yapacak mahkemenin idare mahkemesi veya genel mahkeme olmasının hukuk devleti bakımından önemi bulunmamaktadır. Bu nedenle hukuk devleti ilkesi hem Kara Avrupası ülkelerinde hem de Anglo-Sakson ülkelerinde uygulama alanı bulmaktadır (Özbudun, 2016: 127; Kuzu, 2004: 2).

İdari yargı organları, bir idari işlemin hukuka uygunluğunu incelerken, idari işlemin içermesi gereken birtakım hususlarda hukuka uygunluk araştırması yapmaktadır. Bu çerçevede bir idari işlemin, 06.01.1982 tarihli ve 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 2. maddesinin 1. fıkrası gereğince yetki, şekil, sebep, konu ve amaç unsurları bakımından hukuka uygun olması aranır. İdari işlemin yetki unsuru, idari işlemi yapabilme ehliyetini ifade eder. İdari işlemi yapacak organın kişi, konu, yer ve zaman gibi unsurlar bakımından idari işlemi yapmaya ehil olması gerekir. İdari işlemin şekil unsuru ise idari işlemin maddi âlemde bürünmüş olduğu biçimi ifade eder. İdari işlemler kural olarak yazılı şekle tabi olsa da sözlü şekilde yapılan idari işlemler de bulunmaktadır. Sebep unsuru ise her idari işlemin hukuki ya da fiili bir sebebe dayanması gerektiğini ifade eder. Konu unsuru idari işlemin hukuk âleminde doğurmuş olduğu sonuçtur. Yapılan işlemin konu unsuru bakımından da hukuka uygun olması aranır. İdari işlemlerin hukuka uygunluğu bakımından aranan son şart ise idari işlemin amaç unsurunun hukuka uygun olmasıdır. Genel olarak tüm idari işlemler kamu yararı amacıyla yapılmaktadır. Kamu yararı amacı haricinde başka bir amaçla yapılan idari işlemler hukuka aykırıdır.

Yargı Denetiminden Muaf Tutulan İdari İşlemler ve Bunların Hukuk Devleti İlkesine Uygunluğu Sorunu

Hukuk devleti olduğunu iddia eden bir devlette, idari işlemlerin yargı denetiminden muaf tutulmaması gerekir. 1982 Anayasası'nda yargı dışı tutulan idari işlemler olduğu için 1982 Anayasası'ndaki tüm düzenlemelerin hukuk

devleti ilkesiyle bağdaştığı söylenemez (Kuzu, 2004: 10-11).

1982 Anayasası'nda yargı denetiminden muaf tutulan birtakım idari işlemler bulunmaktadır. Yargı denetiminden muaf olan bu işlemlere karşı yöneltilen eleştiriler üzerine, zaman içerisinde bu alanda kimi düzenlemeler yapılmıştır. Eski adıyla Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun tüm kararlarına karşı yargı yolu kapalı iken 2010 Anayasa değişikliği ile bu Kurul'un meslekten çıkarma kararları hakkında yargıya başvurma imkânı getirilmiştir. Bu değişiklik ile devlet memurlarına verilen uyarma ve kınama cezalarına karşı da yargı yolu açılmıştır. Bu değişiklikler olumlu olmakla birlikte, Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nun meslekten çıkarma kararları haricindeki kararlarına karşı yargı yolunun kapalı olması, hukuk devleti ilkesine aykırı bir uygulama olarak varlığını devam ettirmektedir.

Diğer yandan Anayasa'nın 125. maddesinin 2. fıkrasında yer alan *"Yüksek Askerî Şûranın kararları yargı denetimi dışındadır. Ancak, ..."* ifadesi 2017 Anayasa değişikliği ile kaldırılmıştır. Bununla birlikte bu maddeye göre Yüksek Askerî Şûra'nın yargı denetiminden muaf tutulan, terfi işlemleri ile kadrosuzluk nedeniyle emekliye ayırma işlemleri hâlen hukuk sistemimizde denetlenemez idari işlemler olarak varlığını devam ettirmektedir. Yüksek Askerî Şûra'nın bu iki istisna haricinde, her türlü ilişik kesme kararlarına karşı yargı yolu açıktır. Ayrıca 1982 Anayasası'nın 59. maddesinin 3. fıkrasında ise *"Tahkim kurulu kararları kesin olup bu kararlara karşı hiçbir yargı merciine başvurulamaz."* şeklinde belirtilmiştir.

2017 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle, cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemlerin yargı denetiminin dışında olduğu yönündeki Anayasa hükmü, hükümet sisteminin değişmesi üzerine kaldırılmış olmakla birlikte, olağanüstü hâl dönemlerinde çıkarılan ve idari işlem niteliğinde olan cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin Anayasa'ya aykırılığının ileri sürülebilmesi, hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmayacak başka bir uygulama olarak varlığını devam ettirmektedir.

Olağanüstü hâl cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile temel haklara ve özgürlüklere ilişkin düzenleme yapılabilir.⁷ Olağanüstü hâl dönemlerinde çıkarılan cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin kanunlaştıktan sonra yargı denetimine açık olması, adaletin gerçekleşmesi için tek başına yeterli değildir. Kanunlaşma sürecine kadar geri dönülmesi mümkün olmayan birtakım zararların ortaya çıkması mümkündür. Bu nedenle, yeni anayasa çalışmaları kapsamında olağanüstü hâl döneminde çıkarılan cumhurbaşkanlığı kararnamelerine karşı yargı yolunun açılması, hukuk devleti ilkesi uyarınca gereklidir.

Hukuk sistemimizde yargısal denetimden muaf tutulan bir diğer alan yargı kısıntılarıdır. Bir idari işleme karşı mevzuatta dava açılmasına engel bulunmamasına rağmen yargı organlarının geliştirdiği içtihatlarla, bazı idari işlemlere karşı yargı yolunun kapatılmasına yargı kısıntısı denir. Yargı kısıntılarının en önemlisi hükümet tasarrufu olarak adlandırılan idari kararlardır (Ulusoy, 2021: 675). *"Hükümet tasarrufları yürütme organının idare olarak değil de hükümet olma sıfatıyla ve devletin yüksek menfaatlerini korumak maksadıyla yaptığı işlemlerdir."* (Güzel, 2017: 217). Hükümet tasarrufları ülkemizde 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden önceki dönemde söz konusu olmuştur. Danıştay, mukabele-i bilmisil kararları, yabancıların Türkiye'ye girişinin yasaklanması kararları, zorunlu göçe/iskana tabi tutulma kararları, yabancıların sınır dışı edilmesi kararları gibi birtakım kararlara karşı açılan davaları görev bakımından reddederek, bunları denetlemekten kaçınmıştır. Hükümet tasarrufu uygulaması 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle son bulmuştur.⁸ Fakat 1961 ve 1982 Anayasası dönemlerinde idari yargı alanına giren bir kısım davaların *"Devletin hükümranlık/egemenlik hakkı"* kavramına dayanılarak esastan reddedilmesi söz konusu olmuştur (Kaya, 2016: 660).

Sonuç

Hukuk devleti kavramı, ileri sürüldüğü günden bugüne gelişimini devam ettirmekte olan bir kavramdır. Türkiye'de hukuk devletinin gelişimi, hukuksal düzenlemeler olarak inşili çıkışlı dönemler geçirmiştir. Buna rağmen 1982 Anayasası ve bu Anayasa'da yapılan değişiklikler ile -tüm eksik ve kusurlarıyla- hukuk devleti ilkesinin bu dönemde en olgun halini aldığı söylenebilir. Türkiye'nin gündemine girmiş olan yeni anayasa yapımı sürecinde hukuk devletini daha olgunlaştıracak, varlığını ve ağırlığını her alanda hissettirecek düzenlemelerin yapılması gereklilik ve hatta zaruret olarak değerlendirilebilir. Uygulayıcı konumunda olan idarenin hukuk içerisinde kalması, buna yönelik tedbirlerin getirilmesi yerinde olacaktır. Hukuk devleti konusundaki en önemli engellerden birisi, yargı denetiminden muaf tutulan idari işlemlerin varlığıdır. Diğer yandan, idareye takdir yetkisinin tanınmış olduğu alanlarda bu yetkinin kamu yararı çerçevesinde kullanılması, idarenin keyfi uygulamalarının önüne geçilmesi, önemli bir gereksinimdir. Bu, aynı zamanda hukuki güvenliği de destekleyecektir.

Tarihsel süreç içerisinde, Türkiye'de hukuk devleti ilkesini gerçekleştirme konusunda birtakım somut girişimler yapılmıştır. 2017 Anayasa değişikliği ile

⁷ 1982 Anayasası madde 119/6; *"...Olağanüstü hallerde Cumhurbaşkanı, olağanüstü halin gerekli kıldığı konularda, 104 üncü maddenin onyedinci fıkrasının ikinci cümlesinde belirtilen sınırlamalara tabi olmaksızın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Kanun hükmündeki bu kararnameler Resmî Gazetede yayımlanır, aynı gün Meclis onayına sunulur..."*; 1982 Anayasası madde 104/17 ikinci cümle; *"...Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle dördüncü bölümde yer alan siyasi haklar ve ödevler Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenemez..."*.

⁸ Gözler ve Kaplan, bu görüşün aksine Türkiye'de hükümet tasarruflarının bulunduğunu, olmamasının mümkün olmadığını iddia etmektedir. Örneğin cumhurbaşkanı yardımcısı ve bakan atama işlemlerinin, yürütme organının yabancı devletlerle olan ilişkilerinin idari işlem niteliğinde olmadığını, bunların hükümet tasarrufu niteliğinde işlemler olduğunu, bunların yargısal denetiminin mümkün olmadığını iddia etmektedir (Gözler ve Kaplan, 2020: 244).

cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemlerin yargı denetiminden muaf olduğuna ilişkin ifadenin Anayasa'dan çıkarılması yerinde bir değişiklik olmuştur.

Hâkimler ve Savcılar Kurulu hakkında kuruluşundan bugüne pek çok düzenleme ve değişiklik yapılmış olsa da bu Kurul hakkında hâlen pek çok eleştiri yapılmaktadır. Hâkimler ve Savcılar Kurulu idari nitelikte bir organdır. Bu nedenle, sırf hâkimlerden oluştuğu gerekçesiyle, meslektan çıkarma haricinde almış olduğu Kurul kararlarına karşı yargı yolunun kapalı olması hukuk devleti ilkesi ile bağdaşmaz (Çavdar Çapar, 2005: 113). Zaman içerisinde Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nun meslektan çıkarma kararlarına karşı yargı yolu açılmış olsa da diğer kararlarına karşı hâlen yargı yolu kapalıdır. Bu konuda daha fazla zaman kaybetmeden Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nun tüm kararlarına karşı yargı denetiminin açılması gerekir. Ayrıca Yüksek Askeri Şûra kararlarında hâlen denetlenemez alanlar bulunmaktadır. Bu alanların kaldırılarak Yüksek Askeri Şûra'nın tüm kararlarının yargı denetimine açılması hukuk devleti ilkesini gerçekleştirmede önemli bir adım olacaktır.

Olağanüstü hâl döneminde çıkarılan cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin denetlenemez olması ise başka bir sorun olarak varlığını devam ettirmektedir. Olağanüstü hâl döneminde çıkarılan cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin yargı denetiminin yapılamaması, hukuk devleti ilkesinin tam olarak gerçekleştirilmesine engeldir. Zira bu kararnameler ile kişi hakları ve özgürlükleri alanında düzenlemeler yapılabilmektedir. Bu durumda yargısal denetimin hemen başlatılamaması geri dönülmez zararların ortaya çıkmasına neden olabilir.

Türkiye'de hukuk devletine geçiş sürecinin başlangıcından bu yana, gelişen süreç içerisinde temel haklar ve özgürlükler lehinde düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan bu düzenlemelerin kâğıt üzerinde kalmaması için bunlara uygun icraatlar yapılmalı ve uygulamadaki aykırılıkları giderici önlemler alınmalıdır. Bireylerin kendilerini -var oldukları haliyle- gerçekleştirebilmeleri için temel haklar ve özgürlükler konusunda tehdit teşkil edebilecek devlete güvenmeleri gerekir. Diğer bir deyişle bireylerin maddi-manevi varlıklarını geliştirip kendilerini gerçekleştirebilmeleri, devletin bu konudaki engelleri ortadan kaldırıp diğer vazifelerini yerine getirmesine bağlıdır. Bu nedenle hukuk devleti ilkesini tam anlamıyla gerçekleştirmek için bu konuda mevcut olan aykırılıklar bir an evvel giderilmelidir.

Kaynakça

- Aktan, C. C. (2003). Kanun Devleti Değil Hukuk Devleti Olmalıyız, <https://docplayer.biz.tr/28889026-Kanun-devleti-degil-hukuk-devleti-olmaliz.html>, Erişim Tarihi 21.12.2024.
- Aktaş, S. (2020). Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, (1), 1–32.
- Alpar, E. (1993). Hukuk Devleti. *Türk İdare Dergisi*, (400),125- 165.

- Atay, E. E. (2014). Hukuk Devleti İlkesi Işığında İdarenin Denetimi ve Kamu Denetçiliği Kurumu. *Ombudsman Akademik*, (1), 1-30.
- Çavdar Çapar, A. (2005). *Hukuk Devletinde Yargı Bağımsızlığı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Çelenk, H. (1990). *Hukuksuz Demokrasi*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Demirkol, F. (1991). *Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul: Kazancı Yayınları.
- Duman, İ. H. (1997). *Hukuk Devleti*, Ankara: Kartal Yayınları.
- Em, A. (1998). *Anayasada Yargının Yeri ve Kanunları, Milletlerarası Anlaşmaları Uygulama Tekniği*, Ankara: Ankara Açık Cezaevi Matbaası.
- Gözler, K. (2019). *İdare Hukuku C 1*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözler, K. (2020a). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gözler, K. (2020b). *Hukuka Giriş*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözler, K. ve Kaplan, G. (2020). *İdare Hukuku Dersleri*.Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözübüyük, A. Ş. (1998). *Yönetim Hukuku*, İstanbul: Turhan Kitabevi.
- Günday, M. (2015). *İdare Hukuku*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Güzel, O. (2017). Danıştay Kararları Işığında Türk Hukukunda Hükümet Tasarrufları. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (25), 217-247.
- <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, Erişim Tarihi 20.11.2024.
- İbrahim, A. (2021). Modern Toplumda Hukuk Devleti: Siyasal Meşrulaştırma Aracı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 233-256.
- İnsan Hakları Derneği. (2008). Devlet Güvenlik Mahkemeleri Kaldırılmalıdır. <https://www.ihd.org.tr/dgmlerin-kaldirilmesi-kampanyasi/>, Erişim Tarihi 09.11.2024.
- Kaboğlu, İ. Ö. (1998). Türkiye'de Hukuk Devletin Gelişimi. Hayrettin ÖKÇESİZ içinde *Hukuk Devleti*, İstanbul: Afa Yayınları.
- Karahanoğulları, Ö. E., Er, S. (2003). İdari Yargıda Hâkim ve Savcı Adaylarının Eğitimi. *Danıştay Dergisi*, (106), 1-59.
- Kaya, C. (2016). Danıştay İçtihatlarında Hükümet Tasarrufu Teorisinden Devletin Hükümlerlik/Egemenlik Hakkı Teorisine, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi. (7), 637-663.
- Keskin, M. (2012). Özel Yetkili Ağır Ceza Mahkemelerinin Anayasal İlkeler ile Temel Hak ve Özgürlükler Işığında İncelenmesi, (İdealonlayn), <<https://web.archive.org/web/20120819075433/http://www.id.ealhukuk.com/hukuk/hukuk.asp?mct>, Erişim Tarihi 21.12.2021.
- Keskinsoy, Ö., Kaya, S. B. (2021). Hukuk Devletin Kanun Devletine Anayasal Devletin Anayasalı Devlete Evrilmesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70 (3), 1147-1206.
- Kuzu, B. (2004). Hukuk Devleti ve Hukuk Zihniyeti. <https://baskanlikreferandumu.siyasaliletisim.org/blog/2009/05/05/hukuk-devleti-ve-hukuk-zihniyeti19/>, Erişim Tarihi 21.12.2021.
- Özbudun, E. (2016). *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özer, A. (1992). Hukuk Devleti ve Yargı Denetimi, *Türk İdare Dergisi*, (394), 1-18.
- Özkan, G. (1995). *Hukuk Devleti ve Yargı Denetimi*, Ankara: Matser Yayınları.
- Özok, Ö. (2005). Demokrasi ve Yargı Sempozyumu. Ankara: Türkiye Barolar Birliği.
- Türk, H. S. (2003). *Daha İyi Bir Anayasa İçin*, Ankara: Tesav Yayınları.
- Ulusoy, D. A. (2021). *Yeni Türk İdare Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Yamaç, M. (2020). Türkiye Devleti'nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (22), 204-220.
- Yıldız, H. (2018). İdare Hukukunun Kısa Tarihçesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22 (4), 197- 223.